

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA (M. 1844-1849) KARAHİSAR-I SAHİB SANCAĞI'NDA VERGİ DÜZENİ İLE İLGİLİ UYGULAMALAR

Naci ŞAHİN*

XVIII. yüzyıldan itibaren gerilemeye başlayan Osmanlı Devleti, bu süre içerisinde uzun ve yorucu savaşlar yaparken iktisâdi alanda da sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. İçeride ve dışarıda gelişen olaylar neticesinde Osmanlı mâli düzeni çok zor duruma düşmüştür.

Devletin temel gelirlerinden olan vergi, toplanmasında karşılaşılan zorluklar bir yana bırakılacak olursa miktar olarak da iyiden iyiye azalmış bulunuyordu. Devlet, zaman zaman daha fazla parayı bir araya getirebilmek için önündeki bir ya da birden fazla yılın vergi gelirinin toplanması işini ihale etmek zorunda kalıyordu.

Anadolu ve Rumeli'de ortaya çıkan bu sıkıntılı durum Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nı da iktisâdi anlamda etkisi altına almıştı. Şehir ekonomisi daha çok ziraate ve küçük el sanatlarına dayanıyor ve nispeten canlı bir ticaret yapıyordu¹. Bölgesel bir ulaşım ağının üzerinde olması sebebiyle şehir ekonomik hayatı bu canlılığını korurken, özellikle Avrupa bağlantılı yaşanan gelişmeler neticesinde (Avrupa altın ve gümüşünün Osmanlı para piyasalarına girmesi gibi,) ekonomik hayat durgun bir hale gelmişti.

Osmanlı temel para birimi olan akçenin ayarının bozulması ve giderek içerisindeki bakır oranının artması, paranın değerini önemli ölçüde düşürmüş güvenirliliğini azaltmış ve bu durum halka doğal olarak olumsuz olarak yansımıştı. Devlet bir yandan bu olumsuzlukları gidermeye çalışırken diğer yandan da bu konuda tedbirler alıyor, bununla ilgili fermanlar ve çeşitli emirler yayınlıyor² olumsuzluğu gidermeye çalışıyordu. Bu konu ile ilgili

*Okutman, Afyon Kocatepe Üniversitesi.

¹ Feridun Emecen, "Afyonkarahisar" maddesi, *T.D.V., İslâm Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.444.

² Bu konularda Afyon Şer'îye Sicillerinde de belgelere rastlamak mümkündür. Olumsuzlukların farklı yansımaları için bkz., *Afyon Şer'îye Sicilleri*, Belge No.

yayınlanan ve Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na gönderilen bir buyruhduda "... taşralarda maktûan derûhde olunan ihtisâb ve kantar ve bâc ve vâridât-ı sâire'den dolayı ekser mahallerde tarifesinden teâmül-i kâdiminden ziyâde derûhdeciler tarafından rüsûmat ahz ve mutâlebesiyle ahâli ve reâya hakkında muamelât-ı tasyîyle ve tazyikiyle icrâ olunmakta olduğu..." denilerek devamında kanuna aykırı olarak bu gibi rüsûmat toplayanların bu tutumlarının devlet hazinesine taahhüt edilen miktarı toplamaya yönelik olmayıp fazla mal toplamaktan kaynaklandığı'nın Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görüşülerek fikir birliğine varıldığı belirtilerek bu gibi davrananların önüne geçilmesi talep edilmektedir³.

Başka bir belge de ise; Şeyhüslâm Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi tarafından Karahisâr-ı Sâhib Nâibi'ne bir mektup gönderilerek "... kurra ahâlilerinden yem ve yiyecek matlûbatı ve müdirlerin imece târikiyle beher karyeden saman ve hatab celbi ve muhtarlara salye zir'a ve sitân olan fukara ve raiyyete teaddi ve rencide olunmak memnûatdan iken bu esnâda bazı kazalarda bu makûle hilâf-ı rızâ-yı 'alî hareket vukûa gelmekte olduğu ihbâr olunduğuna mebnî ..." denilerek kazalarda ve köylerde yem ve yiyecek alınması ve müdirlerin imece yoluyla her köyden saman, odun v.s. toplaması yasak iken bazı kimselerin buna uymadığından bahisle bu düzensizliğin önlenmesi istenmektedir⁴.

Osmanlı Devleti'nin vergi uygulamaları sırasında her hangi bir haksızlık ya da benzer türden bir yolsuzluk meydana gelmesini önlemek için gösterdiği bütün iyi niyetli çabalarına karşın uygulamada haksızlıklar olduğu görülmektedir.

Vergi toplama hususlarında kanuna aykırılık tespit edilmesi üzerine yine bizzat merkezden diğer yerleşim merkezlerine olduğu gibi Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na da vergi toplama hususlarına azâmi dikkatin gösterilmesini içeren bir ferman gönderilmiştir. Hüdâvendigâr Eyâleti Müşiri Vezir Mustafa Nuri Paşa, Karahisâr-ı

568/175(Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1263); 568/199(Evâil-i Rebî'ü'l-âhir 1264); 568/207(26 Zi'l-ka'de 1264); 568/209(Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1264).

³ A.Ş.S., B.,568/60(21 Şa'ban 1261).

⁴ A.Ş.S., B.,568/97(27 Rebî'ü'l-evvel 1262).

Sâhib Sancağı Muhassılı Abdüllâtif ile Karahisâr-ı Sâhib Sancağı dahilindeki bütün kazaların nâib ve müftileri ile kaza müdürleri ve meclis üyeleri gönderilen ferman ile uyarılmakta, vergi toplama hususlarına azami dikkat ve gayretin gösterilmesi istenmektedir. H.1264-M.1848 senesi içerisinde gönderilen ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye’de de görüşülüp karara bağlanan esaslara göre, “mâkâm-ı celîl-i vekâlet-i mutlâkam cânibinden tafsilen beyân ve iş’ar olduğu ve gönderilen tâlimât-ı seniyyemde mûnderic bulunduğu üzere zikr olunan Karahisâr-ı Sâhib Sancağı’nda dahi emsâli vechile tesviye-i virgü hususunun hüsn-ü icrâsıyla...” ifadesiyle memleketin geleceğinin vergi toplama ile sağlanabileceği bunun ise vergilerin zamanında ve yerli yerinde toplanmasıyla ilgili olduğu bildirilmektedir⁵.

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı’nda toplanan vergi gelirlerinden ilki Öşürdür. Lügatte onda bir olarak geçen ve toprak mahsullerinden alınan bu vergi⁶ Müslüman Osmanlı teb’asından alınmakla birlikte bazan bu oranların dışında da alındığı görülmektedir. Tanzimat’ın birinci ve ikinci yıllarında vergiler daha ziyade emânet suretiyle toplanıyordu⁷.

H.1263-M.1847 tarihini taşıyan ve Hüdâvendigâr Eyâleti dâhilindeki ilgililere gönderilen bir ferman suretinde “Hâzine-i Celîle-i Şâhâne’min vârifât-ı meşrû’asından olan âşâr birer ve ikişer senelik olarak şimdiye değin şuna-buna deruhde olunmakta ise de bu vechile deruhde idenler bir iki sene için aldığı mahallerin me’muriyetini düşünmeyüb hemen hâsılât-ı vâkıa’sını istihsâle baktığından” şikâyet edilmektedir. Bundan dolayı H.1263-M.1847 senesi Mart ayı başlangıcından H.1265-M.1849 Şubat ayı sonuna kadar Karahisâr-ı Sâhib, Sandıklı, Şuhud, Bolvadin, Sincanlı, Çöl-Abâd, Çay, Karamık, ve Han-Barçın kazalarının âşâr toplama işinin müzâyede ile 12.571 kîse ve 199 kuruş bedel ve sarraf taahhüdüyle Avrupa tüccarlarından

⁵ A.Ş.S., B.568/199(Evâil-i Rebî’ü’l-evvel 1264).

⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Öşür” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII., İstanbul 1948, s.482.

⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül Vukûat-Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen:Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 289.

Kathas Garziyan ve oğulları Bolis ve Hana ile tüccar Arsliyan oğlu Evakim ve Sandalcı oğlu Anton'a ihale edildiği ilgililere bildirilmiş ve görevlilerin adı geçen şahıslara yardımcı olmaları istenmiştir⁸.

İhale yöntemi ile toprak üzerinden elde edilecek ürünün vergisinin peşin olarak toplanması işinin şahıslara verilmesi devletin içerisine düştüğü açmazı göstermektedir. Şöyle ki; devlete para veren kişinin gerek bu verdiği parayı çıkartması ve gerekse de bu işten dolayı daha çok para kazanarak kâr etme düşüncesi reaya'nın ağır vergi gelirleri altında ezilmesine yol açmaktaydı. Ayrıca devlet ihale suretiyle verdiği arazinin vergi gelirinin toplanması işinde güvenilir bir sarrafin taahhüdünü şart koşmaktaydı.

Bu durum sarrafların bu uygulamayı istismar etmelerine yol açmış, sarraflar devlet adamlarıyla birlikte hareket ederek hazinenin zararına zenginleşmişlerdir⁹. Bu tür ihalelerde sarraf taahhüdü şartı getirilmesi ve bu tür taahhüd içerisine girebilecek durumda olanların zimmî olarak nitelendirilen gayr-i müslim teb'a arasından çıkması Osmanlı Devletinde ekonominin azınlıklar elinde olduğunun önemli bir göstergesidir.¹⁰

Tanzimat uygulamalarının başladığı dönemde yeniliklerin ne surette uygulanacağı konusunda önceden hazırlanmış bir program yoktu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelinine göre alınması için mal, mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman bulunmamaktaydı. Tanzimat her konuda hukuki düzenleme yapılmasını istiyordu ki bunların yanısıra yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılıyordu. Bu nedenle Tanzimat'ın öngördüğü mâlî, idârî ve askerî yenilikler devletin bütününde uygulamaya konulmadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdâvendigâr, Ankara, Aydın, İzmir,

⁸ A.Ş.S., B. 568/146(2 Cumâde'l-âhire 1263).

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.204.

¹⁰ İç ticarete olduğu gibi Osmanlı dış ticaretinin de önemli bir bölümünü ellerinde tutan Rumlar, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Yunan toprakları dahilinde de faaliyete başlamışlardı. Karal, *aynı yer*, s. 214.

Konya, Sivas, eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal, mülk, nüfus sayımı¹¹ yaptırılarak uygulamaya geçildi¹².

Sancak dahilinde toplanan başka bir vergi türü ise cizyedir¹³. Müslüman memleketlerinde Hıristiyan teb'adan alınan vergilerden birinin adı olup Hıristiyan teb'anın korunmaları karşılığında alınan bu vergi aynî ve bazan da nakdî olarak alınırdı¹⁴. Bu verginin oranı gayr-i müslim teb'anın ödeme gücüne göre tespit edilirdi¹⁵. Alâ (zengin), evsât (orta) ve ednâ (fakir) olarak üç gruba ayrılan vergi yükümlüleri, değişik dönemlerde paranın alım-satım gücüne göre farklı vergi ödemişlerdir. Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa (M.1689-1681) döneminde âlâ (48), evsât (24) ve ednâ (12) dirhem gümüşken,¹⁶ 1844'te âlâ (60), evsât (30), ve ednâ (15) kuruş olarak ödeniyordu¹⁷.

1856 tarihinde kaldırılarak yerine "bedel-i askerî" konulan cizye vergisi II. Meşrutiyet'in ilânından sonra tamamen kaldırılmıştır¹⁸. Cizyeyi yalnız erkekler öder, kadın ve çocuklar ödemezdi. Bu verginin tahsili maliye teşkilâtına bırakılmaz hazine adına özel tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplanırdı¹⁹.

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda cizye vergisinin miktarı, toplama esasları ve görevlilerin dikkat etmeleri gereken hususları içeren belgelere 568 numaralı sicil defterinde de rastlamaktayız. Bu belgelerde mahalli olarak sancak merkezindeki görevlilerin nasıl

¹¹ Nüfus sayımı yapılması konusunda bkz., A.Ş.S., B. 568/11 (Evâsıt-ı Rebî'ü'l-âhir 1260).

¹² Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim-1839-1856", *Belleten*, C. LII, S. 203, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 611-612.

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, s.297; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C. LV, S. 213, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.370.

¹⁴ Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 98.

¹⁵ Boris C. Medkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", (Çeviren: Şinasi Altundağ), *Belleten*, C.VIII, S. 32, Ankara 1944, s.599 vd.

¹⁶ Netâyic-ül Vukûat., a.g.e., s. 132.

¹⁷ A.Ş.S., B.568/89(4 Zi'l-ka'de 1261).

¹⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye İdâre Tarihi*, Ankara 1979, s.101 vd.

¹⁹ Mithat Sertoğlu, "Cizye" maddesi, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 67.

davranması ve neler yapması gerektiği konusunda hükümler bulunmaktadır. Bunlardan H.1260-M.1844 tarihli, H.1261-M.1845 tarihli, H.1263-M.1847 tarihli ve nihayet H.1264-M.1848 tarihini taşıyan fermanların bir takım ortak özellikleri bulunmaktadır²⁰.

Cizyelerin üç grupta toplanması gerektiği bunlardan âlâ cizye için Muharrem ayı, evsât cizye'ye lâyük olanların Muharrem'den Safer sonuna kadar 2 ay ve ednâ cizye içinde Rebî'ü'l-evvel sonuna kadar 3 ay surette yerli yerinde ve zamanında tahsil edilerek Maliye'ye teslim edilmesi istenmekte "...cizyesini tedîye iden efrâd-ı reâyâ'ya tekrar cizye akçesi virmesi teklif olunmamak..." denilerek cizyesini ödeyen reaya'dan cizye talep edilmemesi tenbihlenmektedir Ayrıca, ednâyâ müstehak olanlara evsât ve evsat derecesinde ödeyebileceklere âlâ cizye evrakı teklif edilmemesi istenerek "...cizye-i mezkûrenin hîn-i cibâyet ve tahsilinde ikrâr-ı reâyâ'ya bir gûne zulm ve te'addi ve tekdîr misüllü hâlet-i ibret merzîye getirülmemesi..." özellikle belirtilmektedir²¹.

Reaya'ya cizye konusunda zulüm yapıldığı iddiasıyla "gerek verginin tahakkukunda ve gerekse tahsilinde çeşitli yolsuzluklar ve şikayetler olmakta olduğu" şeklindeki yakınmalara²² çeşitli bölgelerde olduğu gibi Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda da rastlanmaktadır.

Kıptî Tâifesinin de ismi özellikle belirtilmiş ve üzerlerine düşen cizye miktarının tespit edilerek tahsil edilmesi istenmiştir²³.

Kimin nasıl ve ne şekilde bu vergiyi ödeyeceğinin defterlerde yazılı olduğu bildirilerek, bu durumun dönemlerine göre Umûr-ı Mâliye Nâzırları Safvet Paşa (H.1260-M.1844), Abdurrahman Nâfiz Paşa (H.1262), İbrahim Sarım Paşa (H.1263-M.1847), Abdurrahman

²⁰ Bu hükümler için bkz., A.Ş.S., B. 568/36(8 Evâhir Zi'l-ka'de 1260); A.Ş.S., B.568/89(4 Zi'l-ka'de 1261); A.Ş.S., B. 568/170(15 Zi'l-ka'de 1263); A.Ş.S., B. 568/210(3 Zi'l-hicce 1264).

²¹ A.Ş.S., B. 568/36(8 Evâhir Zi'l-ka'de 1260).

²² Cevdet Küçük, "Tanzimatın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul 1978, s. 199-200.

²³ A.Ş.S., B. 568/36(8 Evâhir Zi'l-ka'de 1260); 568/89(Gurre-i Muharrem 1262).

Tahir Paşa (H.1264-M.1848) tarafından da ifade edildiği bildirilerek nazırlar tarafından verilen bu talimatlara uyulması istenmektedir.

Cizye ödemekle yükümlü gayr-i müslim teb'anın kaç kişi olduğu da bildirilen rakamlardan ortaya çıkmaktadır. H.1262-M.1846 Muharrem ayı itibariyle Karahisar-ı Sahib'de 55 âlâ(zengin), 282 evsât(orta) ve 521 ednâ(fakir) olmak üzere toplam 858 Hıristiyan vergi veren yetişkin erkek teb'a bulunduğu anlaşılıyor²⁴.

H. 1263-M.1847 tarihli bir belge'den cizye bohçaları açıldığında bu vergiyi vermek zorunda olan Hıristiyan nüfusun Nefs-i Karahisâr-ı Sâhib ve kazalarına göre dağılımı ise şu şekildedir; Nefs-i Karahisâr-ı Sâhib'de 53 âlâ, 268 evsât ve 497 ednâ olmak üzere toplam 818, Bolvadin Kazası'nda toplam 3 ednâ, Sandıklı Kazasında 2 âlâ, 17 evsât ve 15 ednâ olmak üzere toplam 34 vergi veren nüfus tespit edilmiştir²⁵.

H.1264-M.1848 tarihi itibariyle ise 592 ednâ, 268 evsât ve 53 âlâ olmak üzere 913 adet cizye vergi yükümlüsü bulunduğu ve toplam 20.100 kuruş cizye vergisi toplamı tuttuğu anlaşılmaktadır²⁶.

Osmanlı Devleti'nin cizye mükellefi Hıristiyan ve Yahudi bütün teb'asının adedinin bölge bölge veya tümü ile hesaplanmasına yarayacak rakamları ihtiva etmesi bakımından²⁷ cizye vergisi yükümlüsü olanların sayılarının bilinmesinin önemli olduğu aşikârdır. Çünkü devlet bazı hizmetlerden dolayı muaf tutulanlar hariç²⁸ vergi veren bütün haneleri tek tek kaydetmektedir.

Devletin vergi tahsili konusunda bu derece ayrıntılara varıncaya kadar düzenleme yapması devletin içinde bulunduğu

²⁴ A.Ş.S., B. 568/89(Gurre-i Muharrem 1262).

²⁵ A.Ş.S., B. 568/172(12 Zi'l-ka'de 1263).

²⁶ A.Ş.S., B. 568/214(27 Zi'l-hicce 1264).

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, "894 Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s.3.

²⁸ Osmanlı Devleti'nde Eflâk ve Voynuk gibi mühim askeri hizmetleri dolayısıyla vergi ödeme bakımından hususi bir rejime tabi tutulan ve türlü muafiyetleri olan kalabalık hıristiyan zümreler mevcuttur. Mesela Eflak teşkilatına mensup hıristiyanlar, (akınlara iştirak, köprü ve gemilerin tamiri, vilayet dahilinde emniyet ve asayişin muhafazası.. gibi askeri hizmetler mukabilinde) haraç, öşür, ispençe, adet-i ağnam, resm-i arus, v.s. rüsûmatdan muaftır. Barkan, *a.g.m.*, s.4.

sıkıntılı mâlî durum ile doğrudan ilgili olsa gerektir. Bütçelerinde genellikle gelir-gider dengesini sağlayamayan Osmanlı Devleti hazırlattığı “en gelişmiş bütçeleriyle bile devlet masraflarını sınırlayan ve denetime yarayan bir araç olmaktan” ileriye gitmemiştir²⁹.

Osmanlı Devleti'nin son derece ayrıntılı düzenleme yaparak toplanmasını istediği cizye vergisinin toplanması esnasında bir takım suistimaller yapıldığı gözlenmektedir. Nitekim bir belgede “...yarar yerlerde dahi cizye ve cizye evrâkı boğçası takımıyla kocabaşlarına itâ' ve icâb eden tâli bedeli sâbık yollu ahz ve istifa kılınmağın mukayese suretiyle cizye-i emvâli istihsal olunarak cizye defteri cildi koçanına nizâmı veçhile reayânın isim vesâire yazılmamakta ve fiat-ı muharrer-i mezkûreden ziyâde akçe alınmakta idüğü tahkîk olunmuş olduğundan...” denilmek suretiyle bu tür olayların önünün alınması talep edilmektedir³⁰.

Yolsuzluk ve suistimallerin yaygınlığından dolayı Osmanlı devlet adamları da reaya'ya zulümden kaçınılmasını istemişlerdir. Bu durum Osmanlı Devletinde XVI. yüzyıl sonlarından itibaren var olduğu bilinen enflasyonun hâlâ devam ettiğini gösterdiği gibi, bazı devlet görevlilerinin kanunları suistimal ettiği fikrini kuvvetlendirmektedir³¹. H.1263-M.1847 senesine ait cizye ile ilgili ferman suretinde Gümüşhâne Ma'aden-i Hümayûn'unda çalışanlardan nerede bulunurlarsa bulunsunlar evâsıt ve ednâ cizye alınması ile 12 yaşına gelinceye kadar çocuklardan vergi talep edilmemesi tenbih olunmaktadır³².

Bir başka vergi türü de “Tekâlif-i Şakka-Avâriz ve Nüzül” olarak bilinen olağanüstü hâl ve bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan vergidir. Bu vergi Avâriz-ı Divâniyye anlamında da kullanılmış olup padişahın emri ile halkın doğrudan doğruya devlete vermeğe mecbur

²⁹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Mâlî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 242 vd.

³⁰ A.Ş.S., B. 568/89(4 Zi'l-ka'de 1261).

³¹ Nuri Köstüklü, *1820-1836 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Konya 1993, s. 62.

³² A.Ş.S., B:568/170(15 Zi'l-ka'de 1263).

olduğu her türlü hizmet eşya ve para şekline verilen isimdir³³. Osmanlı Devleti'nin yeni ortaya çıkan giderlerini karşılamak için bu tür bir vergi ihdas ettiği anlaşılmaktadır.

Avâriz muayyen alınan bir vergi değildir. Vakit vakit olmak üzere en önce ev başına 20'şer akçe alınırken sonraları 40'ar akçeye ve daha sonraları 300 akçeye çıkarılmıştır³⁴. H.1262-M.1846 tarihinde Karahisâr-ı Sâhib'e bağlı 255 adet avâriz ve nüzül hanesi bulunduğu görülmektedir³⁵. Avâriz vergisinden vakıfların muaf tutulduğu anlaşıyor³⁶. Karahisâr-ı Sâhib'e bağlı Kanlıca Karyesi'nde bulunan Şeyh Eşref Zâviyesi'ne mutasarrıf olanlardan Şeyh İdris Veliyyüddîn, Ali ve Abdülkerim isimli şahısların "...yedlerinde olan emr-i şerif mucebince öteden berü tekâlif-i şakkâ'dan vâreste iken hilâf-ı şer'i şerif..." olarak öteden beri ödemedikleri tekâlif-i şakka ve avâriz vergisinin alınmak istendiğine istinaden yazdıkları dilekçeleri ile bu vergilerin kendilerinden alınmamasını talep etmeleri üzerine yayınlanan ferman ile sadece bu zaviyenin değil memleketteki bütün zâviye ve tekkelerin bu vergilerden muaf tutuldukları özellikle belirtilmektedir³⁷.

Osmanlı Devleti'nde "Yaylak Resmi", "Kışlak Resmi", "Resm-i Merâi" gibi isimlerle yaylaklardan ve kışlaklardan alınan vergi yerinde kullanılan bir tabir olan bu vergi çeşidi de³⁸ Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda uygulama alanı bulmuştur. Sürülerini başka bir timar sahibinin timarında otlatan veya mîri topraklarda yaylatan sürü sahipleri, göçebe kabileler ve gezginci yörüklerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere alınıp, bazı yerlerde sürü başına aynî ve bazı

³³ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız" maddesi, C. I *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1948, s.13.

³⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s.112.

³⁵ *A.Ş.S.*, B.568/113(3 Cumâde'l-âhire 1262).

³⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâi Tarihi*, C. I-II, Ankara 1959, s.129.

³⁷ *A.Ş.S.*, B. 568/113(3 Cumâde'l-âhire 1262).

³⁸ Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.612; Halil Cin, *Türk Hukukunda Mer'a, Yaylak ve Kışlaklar*, Ankara 1980, s. 254; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reaya'dan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. V, Ankara 1947, s. 509.

yerlerde de nakdi olarak alınmaktadır³⁹. H.1264-M.1848 senesine ait Yaylakiye ve Kışlakiye Rüsûmâtının toplanması işinin "...bir kıt'a sûret-i defterde muharrer olduğu üzere Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın Yaylakiye ve Kışlakiye rüsûmu işbu ikiyüzaltmışdört senesine mahsûben usûl ve nizâm ve teamül-i caddiyesine tatbikan zabt ve idâre olunmak ve bir gûne zarar ve ziyân edâ olunmamak..." şartıyla yapılması istenmiştir. Akabinde bu vergiler, Mustafa isimli şahsa 46.000 kuruş ve sarraf taahhüdüyle ihâle edilmiştir⁴⁰. Vergi ile ilgili bu tür fermanlarda olduğu gibi bu ferman da dikkati çeken husus halka zulümden kaçınılmasına dikkat edilmesi için Hüdâvendigâr Eyâleti dahilindeki görevliler uyarılmaktadır.

Osmanlı Devletinde bir başka vergi türü de "Resm-i Merâi" ya da "Ağnam Resmi" gibi isimlerle anılan⁴¹ hayvanlardan alınan vergidir. Hayvanlar sayılarak alınan bu verginin⁴² 1844'te koyun başına bir akçe⁴³ 1857'de Anadolu'da hayvan başına 60'şar para alındığı⁴⁴ görülmüştür.

Koyun ve keçiden vergi alınması kanun gereği olup bunun haricinde bazı yörelerde kuzu ve oğlak'tan da vergi alındığı haber alınmış bunun men edilmesi için ilgililer uyarılmıştır⁴⁵. "...ahâli ve fukaraya bir gûne zulm ve teaddi olunmamak ve zikr olunan kuzu ve oğlaktan adet-i ağnâm rüsûmâtın memnu' olduğu cümleye ilân olunarak cânib-i seniyyü'l-menâkib-i şâhânem için dâvet-i hayriye isticlâb kılınmak ve bundan böyle kuzu ve oğlaktan yine rüsûm-u mezkurun ahzine cür'et ve cesaret iden olur ise li-ecli't-te'dip ve keyfiyetleri bu tarafa inhâ..." denilerek bu işe kalkışanların şiddetli şekilde cezalandırılması istenmekte emirlere harfiyen uyulmasına dikkat edilmesi tenbih edilmektedir.

Bir başka belgeden Karahisâr-ı Sâhib Muhassıllığı dâhilinde bulunan Karahisâr-ı Sâhib, Sandıklı, Şuhûd ve diğer kazaların adet-i

³⁹ Çağatay, *a.g.m.*, s. 510.

⁴⁰ A.Ş.S., B. 568/196(22 Rebî'ü'l-âhir 1264).

⁴¹ Çağatay, *a.g.m.*, s. 485.

⁴² Cezmi Erçin, *Türkiye'de Vergi Sistemi*, İstanbul 1936, s.73.

⁴³ A.Ş.S., B. 568/86(Ramazan 1260).

⁴⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s.24.

⁴⁵ A.Ş.S., B. 568/86(Ramazan 1260).

ağnâm, kantar, bâc-ı kil, bazar v.s. rüsûmâtının H.1264-M.1848 senesine mahsûben usûl ve nizâmı çerçevesinde idâre olunmak üzere 1 yük 37.000 kuruş bedel ve sarraf taahhüdüyle sâbık Beyrut gümrükçüsü Mustafa isimli şahsa ihâle edildiğini görüyoruz⁴⁶.

Buna göre Nefs-i Karahisâr-ı Sâhib 18.500 kuruş, Sandıklı 15.000 kuruş, Şuhûd 7.500 kuruş, Bolvadin 5.175 kuruş, Sincanlı 5.000 kuruş, Çöl-Abâd 350 kuruş, Çay 2.000 kuruş, Karamık 1.000 kuruş, Han-Barçın 2.000 kuruş Nevâh-i Barçın 250 kuruş ağnâm rüsûmu ödemekle mükellef tutulmuşlardır⁴⁷. Diğer vergiler ise ayrı bir yekün tutmaktadırlar.

Hazine gelirlerinin doğrudan doğruya maliye memurları tarafından toplanmayıp iltizam usulüncce toplatılması adet olmuştu. İltizam usulü ilk sıralarda bir kaç belirli hasıllata tatbik edildiği halde sonraları aşar, hayvan vergileri ile gümrük ve daha başka gelirlere de uygulanmış devletin çektiği para sıkıntısı sebebiyle iltizam bir ara yıllık olmaktan çıkmış ve bir gelir bir kaç sene için mültezime devredilmeye başlanmıştır. Maliyenin temellerinden sarsılması devletin itibarını düşürmüş ve halkın ezilmesine sebep olmuştur⁴⁸.

Osmanlı Devletinin kendi bünyesinde oluşan dahili gümrüklerine çeşitli mal ve eşyalar geliyordu. Gelen mallar bazan bir iskeleden diğerine deniz yolu, bazan da bir şehirden diğerine kara yolu ile naklediliyordu.

Sahillerde bulunanlarına "Sahil Gümrükleri" sınır boylarında bulunanlarına "Hudud Gümrükleri" ve orta yerlerde bulunanlarına da "Kara Gümrükleri" adı verilmekte⁴⁹ olup ticaret anlaşmaları gereğince ithalat resmi eşyanın değeri üzerinden iskeleye gelişinde % 3 ve satışında % 2 olarak toplam % 5; ihracat resmi ise iskeleye naklinde % 9 ve yüklenmesi sırasında % 3 olarak toplam % 12 oranında belirlenen tarifeler⁵⁰ oranında alınmaktaydı. Bir belgede "...li-ecli't-

⁴⁶ A.Ş.S., B. 568/192(29 Rebî'ü'l-evvel 1264).

⁴⁷ A.Ş.S., B.568/194(1264).

⁴⁸ Karal, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁹ Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 57.

⁵⁰ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi", C. XIII, *Belgeler*, Sayı:17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 224.

ticâre sefâyine tahmilen bahren âher mahallere ve berren dahi başka kazalara nakl olundukda icâb iden amediyye ve reftiyye resm-i gümrükleri tamamen ber mucib-i târife ahz olunub..." denilerek gümrük resimlerinin alınması istenmektedir⁵¹.

Bir başka bir belgeden de bu gümrük resimlerinin miktarının "...ber müceb muâhede-i cedîde yüzde oniki ğurûş amediyye ve reftiyye gümrüğüyle emtiâ-i ecnebiyyeden yüzde üç gümrük ve iki ğurûş resm tanzimi te'diye..." edilmesi⁵² ve bazı hububatlardan ki; hınta, şâ'ir, alef, tarı ve kokoroz'dan gümrük resmi alınmaması istenmektedir.

Sulukçu Marat zımmiye verilen bir berat suretinde de "...tüccar-ı merkûmenin diyâr-ı ecnebiye'den memâlik-i mahrûsa'ma getirdükleri emtia ve eşya'dan İngiltere ve Fransa devletleri vesâir düvel-i bazı mütehabe ile muahhıran akd olunan ticaret muahhedesi ve tanzîm kılınan tarifesi vechile hîn-i vürûdunda amediye olarak yüzde üç ve gayr-i ez tamga-i reftiyye ve rüsûmât-ı sâire yerine munzam olan yüzde iki resm-i gümrük ve memâlik-i mahrûsâ-i şâhâne mahsûlünden nakl idecekleri emtiâ ve eşyâ ve erzâkdan mahallinde bayii tarafından verilecek öşr ile icâb iden resm-i tamgadan başka ber müceb tarife-i mezkure iskelelere hîn-i tenzilinde yüzde dokuz amediye ve taşra getirdüklerinde yüzde üç reftiyye resmi alına. Ve memâlik-i mahrûsâ-i şâhânem mahsulü olub yine memâlik-i pâdişâhânem derûnunda bey'i ve fûrûht olunan kâffe-i emtiâ ve eşyâ ve erzakın dahi rüsûmât-ı mukteziyesi usûlü mukarrere vechile bilâ cevri ve ezâ-yı te'diye ve ifâ kılınâ." denildikten sonra bu oranlar dışında gümrük resmi talep edilmemesi ile ezâ ve cefâ edilmemesi ki; "...ve tüccar-ı merkûme bu vechile icâb iden resm-i gümrüklerini edâ idüb yeddine ma'muliye edâ tezkîresi aldıktan sonra mukarrer ve ziyâde gümrük talep ve ahz olunmaya. Ve eğer gümrük ihdâsı taraflarından ziyâde ve mukarrer gümrük nâmiyle akçeleri alınur ise derhal red iddirile"⁵³.

⁵¹ A.Ş.S., B. 568/96(7 Rebî'ü'l-evvel 1262).

⁵² A.Ş.S., B.568/58(Tarihsiz).

⁵³ A.Ş.S., B. 568/148(Evâhir Cumâde'l-âhire 1263).

Amediye yabancı memleketlerden gelen mallardan gümrüklerce alınan reftiyye ise memleket dışına çıkarılan mahsul ve mamullerden alınan gümrük resmi yerine kullanılırdı; Tanzimat'tan sonra reftiyye yerine 'ihrâcat' ve amediyye yerine de 'ithâlat' tâbirleri kullanılmaya başlandığı görülmektedir⁵⁴. Yabancılar tanınan gümrük resminin çok az oluşu dışında Osmanlı ham maddelerinin ucuzluğu nedeni ile yabancı tüccarlar Osmanlı hammaddelerini bol miktarda satın almaya başlamışlar ve bunun sonucunda Osmanlı esnafı hammadde bulamaz hale gelmişti⁵⁵. Ülke içerisinde tüketilen mallar üzerinden bir bölgeden diğerine nakli sırasında alınan dahili gümrük resimleri yerli sanayi ve ticaretin gelişmesini engellediği için sürekli eleştiri konusu olmuştur⁵⁶.

H. 1262-M.1846 tarihli bir belgede "...ol mahallerde berren vürüd eden sâlifü'z-zikr rugân-ı sade ve zeyt ve sisam ve birinc ve asel ve envâ-ı bekmez ve penâyir'den muarrefe ve layihâsı mücebince resm-i gümrüğü istihsâl olunması ve böyle olmayubda yani ahâli ve fukaranın mekûlat ve havâyic-i zarûriyetleri için..." denilmek suretiyle Osmanlı ülkesinin her hangi bölgesinde olursa olsun gümrüğe gelen emtia ve eşyadan vergi alınması ve Hüdavendigâr Eyaleti dahilinde bulunan kazalardaki halkın zorunlu ihtiyaç maddelerinden olan bazı kalem kullandığı mallardan vergi alınmaması tenbihlenmektedir⁵⁷.

İhtisab resmi denilen ve ihtisab görevlileri tarafından tahsil edilen bu vergiye karşılık olmak üzere ihtisab ağaları ayda bir kere olmak üzere kadı ile birlikte her türlü sanatkar ve esnafı teftiş etmek durumundaydı. Bunların kullanmakta oldukları her türlü ölçü aletleri kontrol edilir, hileli veya eksik olmamaları sağlanırdı. Çarşı veya pazarlarda satılan her türlü malın satış fiyatından daha fazlasına satılmasını önlemek muhtesibin görevleri arasındadır. Kadılar umûr-ı mülkiye ve belediyenin hemen tamamına bakdığı halde muhtesib

⁵⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s.22.

⁵⁵ Yücel Özkaya, "Genel Hatlarıyla XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Sosyal Hayatı", *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay A.T.A.S.E Yayınları, S. 34, Ankara 1993, s.183.

⁵⁶ Abdüllâtif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 264.

⁵⁷ 27 Cumâde'l-ülâ)1262

Osmanlı teşkilatında yalnız belediye zabıtası görevi ile meşguldür⁵⁸. Bu gibi hususlarda kadının bir nevi icra memurudur⁵⁹.

Bu vergi damga, mizan, dekkâkin yevmiyesi veya bâc-ı bazar gibi isimlerle de anılır. Şehir ve kasabalarda ve panayır ile pazar yerlerinden alınırdı⁶⁰. H.1261-M.1845 senesine ait Hüdâvendigâr Eyâleti dâhilindeki Karahisâr-ı Sâhib Sancağı ve Bolvadin, Şuhud ile Sandıklı kâzâlarına ait ayrıntılı ihtisab rûsûmu kayıtları mevcuttur⁶¹.

Satıcılarla ilgili olarak yer alan hükümlerde Yün, yapağı, kilim, çorap, yorgan, sicim, gem, nühas, muy-tab, sarac, keçeci, demirci, emtiaları satışında bayi tarafından kuruş'ta birer para, destiger hanesinde imal olunan kiremit, desti ve ibrikten kuruşta birer para, camus, kara sığır, koyun ve keçi derileri satıldığında bayi tarafından kuruşta birer para, ayakkabıcı esnafının sattıkları ayakkabılarına damga vurmaları karşılığında, sebze, meyve ve çeşitli etlerin satışında ve yağhanede imal olunan gön ve meşinden yine kuruşta birer para resm-i ihtisab alınıyordu. Pazar esnafının her gün esvab (çamaşır) olarak imal ettikleri yeni elbiseden kuruş'da birer para, bundan başka Bursa, Diyarbakır ve o mahallere ait her çeşit bez, kumaş, çeşitli boya, şeker ve kahveden, pazar yerine gelen hinta, şâ'ir, haşhaş, burçak, tarıdan beher kile başına 12'şer para alınması kararlaştırılmıştır⁶². İhtisab resimleri çoğunlukla gümrük resimleri ile beraber tahsil edilerek⁶³ beraberce alınmıştır.

Bâc resmi dediğimiz vergi tahsili gereken mallar ise şöyle sıralanmaktadır. Baş üzüm, kavun, karpuz, taze üzüm, odun, kömür, saman, tuz, kil, rugân-ı zeyt, sabun, balık, palamut v.s. gibi mallar bu sınıfa girmektedir.

⁵⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1981.

⁵⁹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, C.I, İstanbul 1922, s.310.

⁶⁰ M.Orhan Dikmen, "Türkiye'de Muamele Vergisi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.V, Sayı:1 İstanbul, s.95.

⁶¹ A.Ş.S., B. 568/58(1261).

⁶² A.Ş.S., B. 568/58(1261).

⁶³ Dikmen, a.g.m., s. 97-98.

Bu vergi türünün toplanmasında da diğerlerinde olduğu gibi gönderilen bütün emirlere rağmen halka zulüm edildiği anlaşılmaktadır. Karahisâr-ı Sâhib Sancağı dahilinde ihale ile aldıkları vergileri toplayan el-hâcc Abdullah ve Mehmet isimli iki şahsın halktan topladıkları ihtisâb, kantar, bâc-ı kil ve bazar kirası rüsûmatını fazla toplamaya yönelik faaliyet içerisinde buldukları bunun normalinden ziyâde fazla mal toplamaktan kaynaklandığı bildirilerek Bursa, Eskişehir, Bilecik ve Yenipazar kâzaları tarifesine göre rüsûm alınması aksine hareket edenlerin cezalandırılması talep edilmektedir⁶⁴.

Benzer bir ferman sureti de yine H.1262-M.1846 senesi içerisinde Hüdâvendigâr Eyâleti dahilindeki kazalara gönderilmiş ihtisâb, bâc, bazar ve kereste rüsûmatı toplanırken bu iş üzerlerine ihale edilmiş olan şahısların gereği gibi bu işi yapmaları ve ahâli ile fakir-fukaraya zulüm ve teaddi'de bulunulmaması istenmektedir⁶⁵. Merkezin sık sık ilgilileri haksızlık yapmaması konusunda uyarması Osmanlı sosyal düzeninin bu dönemde içine düştüğü açmazı göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

H.1264-M.1848 tarihli bir belgede Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın toplam vergisi 16 yük 56.206,5 kuruş olarak görülmektedir. Aynı belgede Sandıklı, Karamık ve Nevâh-i Barçın kazalarının 64.457 kuruş vergilerinin bu kazalar halkına ağırca geldiğinden, bu vergi miktarının vergi yükü hafif olan Nefs-i Karahisâr-ı Sâhib, Sincanlı, Çöl-Abâd ve Han-Barçın kazalarına taksim edilmesi istenmektedir⁶⁶.

Belgelerde rastladığımız son vergi türü ise enfîye mukataası ile ilgili olanıdır. Mukataa, devlete ait olan bir varidatın devlet başkanı tarafından herhangi bir bedel karşılığında başkasına kiralanmasıdır⁶⁷. H. 1260-M.1844 tarihli bir ferman suretinde Karahisâr-ı Sâhib, Seferhisar ve Alâiye ve buraya bağlı olan yerlerin 1260 senesi Ağustos ayı başlangıcından 1261 senesi Temmuz sonuna kadar enfîye

⁶⁴ A.Ş.S., B. 568/59(Gurre-i Ramazan 1261).

⁶⁵ A.Ş.S., B.568/100(6 R. 1262).

⁶⁶ A.Ş.S., B.568/ 201 (9 N. 1264).

⁶⁷ Pakalın, a.g.e., C.II, s. 578.

işlerini bir yıl süre ile idâre etmek üzere yeterli bedel ile olmak üzere götürü usûlü ve toptan ihale olunmuş olub bu husus Duhân (Tütün, Duman) Gümrüğü Emini Osman tarafından da bildirilmiştir⁶⁸.

Kayıtlara bakıldığında İstanbul ve Yanya'da bulunan enfiye işyerlerinin idâresine memur olan müdirlerin adı geçen yerlerde enfiye imal edip diledikleri yerde satmaları kendilerine ve adamlarına mahsus olub bunlara dokunulmaması ile başka enfiye imal ve satmak eskiler hariç her nerede bulunur ise bunların enfiyeleri Mâliye Hâzinesi için zabt olunarak konunun darsaadete bildirilmesi, bu tür mugayir hareket edenler ehl-i islâm'dan ise zabita kullanılarak ele geçirilmeleri ehl-i zimmet reaya'dan ise küreğe vurulmak üzere darsaadet'e gönderilmeleri ve kanunlara aykırı enfiye imâl edenlerin işyerlerine engel olmak gerektiği hakim ve zabita tarafından mahkeme harcı, aidat ve battaliye vs. bahane ile uğraşılması ile enfiye müdirlerine bu vakıfdır veya mukataa'dır diye muhalefet edilmemesi ile istenmektedir. İstanbul için Yanya ve Piruzi'de olan enfiye dükkanlarından enfiye satın alınması ve Piruzi'de enfiyesi üç ve Yanya'da dokuz kuruş'dan alınmak üzere tüccar ile mukavele yapılması talep edilmekte, İstanbul'da Üsküdar, Eyüb ve Galata'da bulunan enfiyeciler dükkanlarına fiat listesi eskiden olduğu üzere verilmek ve Rumeli'nin bazı mahallerinde olan enfiye dükkanları mukataa olduğundan buralarda imal edilen enfiyelerin fiatlarının enfiye müdirinin nezâretinde İstanbul'daki dükkanlar için uygulanan usûl gereği her bir enfiyecinin işini yaptığı mahalde usûlünce satılması ve şurada-burada imâl ettirilmemesi imal etmeyi isteyenler gerekli ücretini vermek ve ticarete uygunluğunu belgelemek üzere mevcut imâlathanelerinde imâl etmelerinin mümkün olduğu belgelenirse bu işi yapabileceklerinden talimatlara sıkı sıkıya uyulması istenmektedir⁶⁹.

Görülüyor ki içeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler Osmanlı mâli sistemini işlemez hale getirmiş, devlet mâli anlamda gelir kaynaklarını muhafaza edebilmek için vergi gelirlerinin toplanma yollarından birisi olan ihale yolunu sıkça kullanır olmuştur.

Vergi gelirlerinin toplanmasında takip edilen yol doğal olarak istismara açık olduğundan devlet, halkın huzursuzluğunu önlemeye çalışmak için bir takım tedbirler alınmak yolunu takip etmiş ise de bunda yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁸ A.Ş.S., B. 568/12(10 Şa'ban 1260).

⁶⁹ A.Ş.S., B. 568/12(10 Şa'ban 1260).